

УДК: 82-1/-29

АРИНОВА Ж.Т.

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, Ош шаарындагы гуманитардык
табигый илимдер факультети

АРИНОВА Ж.Т.

Кыргызский национальный университет им. Ж. Баласагына, Гуманитарно естественно-
научный факультет в г. Ош

ARINOVA J.T.

Kyrgyz National University named after J. Balasagyn, faculty of Humanities and Natural
Sciences
in Osh

**КОЖОГЕЛДИ КУЛТЕГИНДИН «КОНТААЖЫНЫН СҮЙҮҮСҮ»
ПОЭМАСЫНДА ЭЛДИК МУРАСТЫН КӨРКӨМ ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАНЫШЫ**

**ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НАРОДНОГО НАСЛЕДИЯ
В ПОЭМЕ «ЛЮБОВЬ КОНТААЖЫ»
ARTISTIC INTERPRETATION OF FOLK HERITAGE IN THE POEM
«KONTAAJ'S LOVE» BY KOJEGELDI KULTEGINA**

Кыскача мүнөздөмө: Макалада акын Кожогелди Култегиндин —Контаажынын сүйүүсү» поэмасындагы элдик мурастын интерпретациялоодогу чеберчилиги изилдөөгө алынды. Ак-Мактым жөнүндөгү элдик уламыш кыргыз элинде гана эмес, хакас, уйгур фольклорунда да кездешет. Акын элдик сюжеттик өзөк окуяларды сактоо менен поэмада башкача мүнөздө көркөм-эстетикалык, философиялык чеберчиликте ишке ашкан. Элдик оозеки чыгармачылыктын мыкты үлгүсү болгон —Ак-Мактымды» акын бул поэмасы аркылуу профессионал поэзиянын тилинде көркөм интерпретациялаган. Алты бөлүмдөн турган поэманын беш бөлүмүндө кайталанган лирикалык каармандын жүрөк жөнүндөгү ой толгоосу, баарлашуусу адам баласындагы улуу сезимди даңазалаган. Кожогелди Култегин

таланттуу сүрөткер катары —Контаажынын сүйүүсү» поэмасы аркылуу фольклорду профессионал адабиятка трансформациялоонун үлгүсүн көрсөтө алды.

Аннотация: В статье поэта Кожогелди Культегина исследовано мастерство интерпретации народного наследия в поэме «Любовь Контаажы». Народное предание об Ак-Мактыме, сумевшее описать трагическую точку калмыцкой резни, есть не только в кыргызском народе, но и в хакасском и уйгурском фольклоре. Поэт сохраняя в поэме основные события народного сюжета, достиг иного художественно-эстетического и философского мастерства. Став лучшим примером устного народного творчества «Ак-Мактым» поэт Кожогелди Култегин, через поэму «Любовь Контаажы» художественно интерпретировал, введя на профессиональный поэтический язык. В шестиглавой поэме, в пяти главах повторяются сердечные переживания лирического героя, и воспевание великого, человеческого чувства. Кожогельди Культегин как талантливый художник смог показать через поэму «Любовь Контаажы» пример, как фольклор трансформировал в профессиональную литературу.

Annotation: The article by the poet Kozhogeldi Kultegin examines the mastery of interpreting

the folk heritage in the poem —Kontaaj's lovell. The folk legend about Ak-Maktym, which managed to describe the tragic point of the Kalmyk massacre, is not only in the Kyrgyz people, but also in the Khakass and Uyghur folklore. The poet, preserving the main events of the folk plot in the poem, achieved a different artistic, aesthetic and philosophical mastery. Having become the best example of oral folk art "Ak-Myktym", the poet Kozhogeldi Kulteginov, through the poem —Kontaaj's lovell artistically interpreted, introducing it into professional poetic language. In the six-chapter poem, in five chapters the heartfelt experiences of the lyrical hero are repeated, and the glorification of a great, human feeling. Kozhogeldi Kultegin, as a talented person, was able to show through the poem —Kontaaj's lovell an example of how folklore was transformed into professional literature.

Негизги сөздөр: фольклор; поэма; тарых; Ата-журт; сүйүү; патриотизм; поэтикалык чеберчилик.

Ключевые слова: фольклор; поэма; история; Отечество; любовь; патриотизм; поэтическое мастерство.

Keywords: folklore; poem; history; Fatheland; love; patriotism; poetic skill.

Таланттуу акын Кожогелди Култегиндин —Контаажынын сүйүүсү аттуу поэмасы кыргыз элине кеңири тараган —Ак-Мактым уламышына негизделип жазылган. —Ак-Мактым кыз жөнүндөгү элдик уламыш-окуя Ю. Бостонов, А.Токторбаев, М. Зулпуев, К. Жоошбаев, Тоголок Молдо ж.б. варианттарында ыр аралаш кара сөз түрүндө айтылып, комуз күүлөрүнө чейин жашап келе жаткандыгы белгилүү. Ал түгүл, хакастарда —Абахай-Пахта, уйгурларда —Махтум - сула деген ат менен оозеки адабияттарында айтылып келет.

Тарыхый жагын алып көргөндө изилдөөчү Т. Абдыракунов Могулистан менен ойроттордун (калмактардын) өз ара саясий мамилелеринен чыгарат. —Бул тарыхый учур кыргыз, казак, өзбек элдери калмактарга каршы күрөшкөн мезгилин камтыйт. Ошол учурдан калган уламыш бара-бара поэмага айланганы көрүнүп турат. —Ак-Мактым кыз жөнүндөгү уламыштын узакка созулган тарыхый тагдырында ар түрдүү варианттарында бир нече

толуктоолорго жолукканын көрөбүз. Варианттарында кээ бир окшошпогон мотивдер персонаждардын аттарын жолуктурабыз. Ушунун өзү эле бул уламыш элдин айтымында узун эволюциялык жолду басып өткөнүн далилдеп турат жана акырындык менен уламыш поэма түрүндө өнүгө баштаганын көрөбүз [1, 11]. Изилдөөчү элдик мурастын поэма түрүндө өнүгө баштаганын туура иликтөөгө алган.

Көрүнүп тургандай, элдик оозеки чыгармачылыктын мыкты үлгүсү болгон —Ак-Мактымды акын Кожогелди Култегин —Контаажынын сүйүүсү аттуу поэмасы аркылуу профессионал поэзиянын тилине салып көркөм интерперетациялаган. Чындыгында эки башка көркөм дүйнөнүн карым-катышы татаал маселе. Окумуштуу Б.Темирова таамай айткандай: жазма адабият менен фольклордун байланышы, карым-катышы адабият таануу илиминде олуттуу маселелердин бири. Адабий өнүгүүнүн мындай фундаменталдуу негизин түзүп турган көркөм синтездин болушу мыйзам ченемдүү көркөм кубулуш болгону менен ар бир улуттук адабиятта ар башка мүнөздө, түрдүү деңгээлде өздөштүрүлүп, тарыхый узак жолду басып өттү.

Фольклор адамзат коомундагы феноменалдык көрүнүш болгондуктан жазма адабияттын

кайрылышы, социалдык-тарыхый факторлор, бири-бирин байытуу процесси, көркөм-эстетикалык тажрыйба жана фольклордук чыгармачылыктан индивидуалдуу чыгармачылыкка өттү жолдорунун тарыхый маселеси илимий-теориялык методологиялык жагы адабиятчылар менен фольклористтер тарабынан кеңири иликтенбей келе жатат.

Көрүнүп тургандай, турмуш чындыгын көркөм аңдаштыруу жана чагылдыруу, туюнтуу ыкмалары, тили боюнча фольклор менен жазма профессионал адабиятта эки башка деңгээлде ишке ашырылат [8, 4]. Ал эми окумуштуу П.Г. Богатыревдин аныктамасы боюнча: —фольклор чыгармачылыктын өзгөчө түрү, адабий чыгармачылык, адабий салт

«фольклордук салттан кескин айырмаланат» деген аныктама да жөн жеринен жарала калган эмес [3, 369].

Элдик оозеки чыгармалар ар бир улуттун тарыхый тагдыры, дүйнө таанымы, маданий, руханий байлыгы. Кыргыз профессионал адабиятынын —генетикалык негизинен көркөм-эстетикалык тажрыйбасына, бардык жанрлардын калыптанышына өсүп-өркүндөшүнө

—Манас үчилтиги баштаган өтө бай элдик оозеки мурастар чоң роль ойноду.

Окумуштуу М. Борбугулов: —Тарыхый жактан алганда кыска мезгилде жаралып, калыптанып жана өсүп-өнүккөн дүйнөлүк адабияттардын деңгээлине жеткен адабият болуп калуу үчүн кыргыздын ар тараптан өнүккөн, өтө бай оозеки чыгармачылыгы нары жерпай, нары арсенал болуп берди. Ошон үчүн кыргыз адабиятынын фольклор менен болгон байланышы атайы жана тереңдеп сөз кыла турган маселе [4, 347], – дейт.

Чындыгында кыргыз оозеки чыгармачылыгы абдан бай, профессионал адабият үчүн түгөнгүс көркөм кенч эмеспи. Кожогелди Култегиндин —Контаажынын сүйүүсү аттуу чыгармасы да элдик поэманын уюткусунда жазылып, анын сюжеттик негизи алты бөлүмдөн туруп, ар бир бөлүмдөгү окуялар ыраатуулук менен өнүгүп, элдин тарыхы, түркүн адам тагдырлары, мүнөздөрү, нравалык маселелер таасын ачылып берилген. Чыгармадагы башкы көөнөрбөс идея махабат, сулуулук, Ата Журт. Ошондуктан автор: —азыр мага Ак-Мактымдын көздөрү, Ата-Мекен сезилүүдө мелжиген, - деп тегин жерден айтпаган чыгаар.

Поэмадагы окуялар калмак баатыры Контаажынын өзү тарабынан эскерилет. Биринчи бөлүмдө калмактардын кыргыздарга баскынчылык согушу баяндалып,

трагедиялуу бир көрүнүш мындайча сүрөттөлөт. Ак-Мактым баштаган кыздар көл жээгинде эс алып, аккумуля болуп сүзүшүп, бейкапар каткырык салып, бактылуу олтурушканда душмандар кол салган окуяны жүрөк титиреткен сценада сүрөттөгөн. Ушул окуяга катар калмактар капыстан баатыр кыз Ак-Мактымдын көлдө эс алып жүргөн кырк кызын четинен кылычтап, —жыпжылаңач көрүнүп, кан жайылып, —калдайган көл союлуп бараткандай тири шумдук трагедия көз алдына көркөм тасмадай таасын тартылып өтөт. Автор дароо окурмандын көңүлүн дарыяда агып келе жаткан чачка бурат, калмак ханы Контаажы:

—чачтын узун, дарыядан кыскараак, чатышкан бир чач келатат, кысталак! [6, 82], - деп кыйкырган үнү кулакка жаңырат.

Поэмада автор кыздын —чачын деталь катары чебер колдонуп, андан аркы окуянын өнүгүшүн Ак-Мактымдын тагдыр-таржымалына байлап берет. Ошондо Контаажы хан айтылуу кыздын чачы экендигине таң калат, анын ашкере сулуулук менен аруулук

зыйнатын, сырт көркүнүн тунуктугун, керемет бой турпатын, мырза мүнөзүн көңүлүнө чөгөрүп, кумар ышкысы ойгонуп турган мезгилди калемгер таамай кармап, кылдат түшүргөн.

Акын Ак-Мактымдын сулуулугунун көркүн ашырган элдин санжыра сөзүнө айланган. Акын баатыр кыздын тагдырын чечер чачтын образын укмуштай чагылдырат. Арийне Ак-Мактымдын кырк кулач чачы сууда калкып агып келип Контаажыга таптырган эмеспи.

Акын өзүнүн каарманына махабат чындыгы кандай албан күч экендигин ырастап сездирип, бир кырдаалдан экинчи кырдаалга коюп, анын рухий дүйнөсүнө аял затынын тийгизген улуу нурун, сезимдерин тазартып туруучу теңдешсиз касиеттин чеберчилик менен көрсөтө алган. Ошондо көлдөгү кыздарды четинен кырып жаткан жоокерлерине Контаажы хан буйрук берип: —жеңилди аттар, зоот кийимдер, куралдар, жөө, жылаңач бир сулуунун чачына!!- деп жатпайбы.

Чыгармада поэтикалык ой конкреттүү, көркөм образ жеткилең, автордун сезим таразачылдыгы сакталуу, баары бири-бирине ширелишип турат. Адам адам болуп өзүн таба баштаган мезгилден бери ырдалып келе жаткан махабат жаңы поэтикалык формага салынып, башкача түс-боектор менен аземделип, башкача эстетикалык таасир калтырып турганы акындын чеберчилиги. Калмак ханы Контаажы Ак-Мактымдын көз тайгылткан сулуу гана эмес, оозунда сөзү бар, элдин каада-салттын сыйлаган нарктуу, ары баатыр кыз экендигин жазбай баамдап, анын: —Кыргыз деген кылымда бир өлтүрбөйт, кыз-келиндери томурайтып жылаңач!!- деген чындык сөзүнө сынып, жанына өлчөгөн тулпары Чаар-Кашканы тартуулап:

—кырылган бул кырк кызындын өлүгүн, кырк жигитке жөө көтөрүп жеткирем!! - деп башын ийип таазим кылып жатканы көп нерсени туюндурат.

Поэманын экинчи бөлүмүндө Контаажынын Ак-Мактымга болгон махабат сезими, психологиялык абалы күчтүү берилип, хан тартуулаган тулпары Чаар-Кашкага кырк калмактын башын артып кайра өзүнө айдап жиберет, ар бир барган жуучулардан жиберген тартууларды бейкүнөө набыт болгон кыздардын жакындарына жиберип: —кызыңардын куну мына, кулу мына, кыраан тайчы жиберди!! - деп, кырк кыздын куунун кууп, кырк миң

—жуучуну!! кырга келип олтургузуп, —он алты күн!! дегенде калмак ханынын айласын алты кетирип, коштогон жоокерлердин баарын куралын көлгө таштатып, өзүн ардактап —туу!! сымал алып келишкени, кыздын чечкиндүүлүгү, акылынын тунуктугу, адамдык улуу насили

таасирдүү баяндалат.

Поэманын үчүнчү, төртүнчү бөлүмүндөгү окуялар тутумунда Мактымдын —кабагындагы музу эрибей!!, түнөрүп туруп алганынан улам, хан ага өчөшүп орго салдырат. Бирок, орго салдырганы менен өзү күндө келип кабар алып, көңүлүн таба албай, чимирилип жүргөндө Ак-Мактым жоокерлерин мага көзүн артып жатат дегенде баарын өлтүртүп таштайт. Поэмада —камчы-жылан!! эпизоду бар. Бир билерман —камчы жасап кара тирүү жыландан!! Контаажынын колуна карматат, —кайдыгерлик кайсы жанды каптаса, камчы-жылан кууп чыгат таптаза!! деп ишендирет. Ошондо —камчы-жыланын!! көтөрүп алып, ородогу кызга түшөт. Аңгыча —камчы-жылан!! хандын мойнуна оролуп, каттуу кысканда аба жетпей жыгылып баратканда —карбаластап... таппай Мактым баш-учун, канжарга илип, жара тартты жыланды,

калмак болгонун менен журттун башчысын», -деп куткарып калат.

Ошондо Ак-Мактымга ыраазы болгон Контаажы ордосуна алып келип, кыздан дагы бир жолу адамдык нарк насилди, асылдыкты көрө билип баалайт. Убакыт өтүп Контаажы Ак-Мактымдын шарты менен —сүннөткө олтуруп, экөө баш кошот. Автор Контаажынын Ак-Мактымга болгон улуу махабаттын ачып бериш үчүн ушул төрт сап ырды улам кайталап берет. Поэмада акын элдик көркөм дөөлөттөргө башкача өңүттөн карап, Контаажынын Ак-Мактымга болгон сүйүүсүн эргип жазган, натыйжада нравалык, философиялык сабактарын абдан тереңдеткен.

Окумушту П. Ирисов: —кантсе да мурастарга кайрадан, башкача өңүттөн көрө билип, ал баалуулуктарды азыркыларга ачып берүү процесси жаңы жолго түштү. Ошол көркөм байлыктын фонтандай атырылган идеяларынын ичинде азыркыга чейин эч ким жеткилең айтпаган орошон окуя – Контаажынын Ак-Мактымга болгон сүйүүсү эле. Бул дастанды жараткан ырчылар деле, күү чыгарган комузчулар деле муну адам турмушундагы бир трагедиялык окуя катары сүрөттөө менен чектелишкен. Биздин Кожогелди ошол сүйүүнүн күчүн азыркыча көрө билип, дилгир акын катары туюнтуп, окурмандарга ченемсиз дем-күч менен жеткирет[5], дейт.

Аалымдын таамай айтылган оюна кошулабыз. Анкени Кожогелди Култегин элдик мураска кайрылуу менен алардагы сюжет, мотивдерди, деталдарды, каармандардын образын чеберчилик менен колдонуп, өзүнүн азыркыча философиялык-нравалык идеяларын чагылдыра алган. Маселен, элдик вариантта да, поэмада да Мактымды алган калмак хандары анын чачын белине ороп жатканы тууралуу баяндалат. Дастанчы Ю. Бостоновдун варианттында бул окуя мындайча айтылат: —Асан паша кырк күн той берип Мактымды алат. Паша Мактымды качып кетпесин деп, жатканда кырк кулач чачын белине ороп, эмчегин соруп жатчу экен. Үч жылга чейин Мактым кантип качарынын айласын таппайт. Бир күнү Мактым Телтору атын желенин жанынан көрүп, үйү, акелери эсине түшүп, качуунун айласын ойлойт. Кечинде бир койдун союп, Асан пашага арак ичирип, мас кылып уктатып коет. Белине, өзүнүн чачынын ордуна, жылкынын куйругун алып келип ороп, койдун өпкөсүн экиге бөлүп, бир кесимин пашанын колуна, бир кесимин оозуна салып коюп Телторуну токуп качып жөнөйт[7, 421].

Кожогелди Култегин да —Ак-Мактым» поэмасына темасына кайрылганда андагы өзөккө өрүлгөн окуялардын типтүүлөрүн өзүнүн сезим ченемине салып, жети өлчөп бир кесип туруп, көркөм ой жүгүртүүнүн элегинен өткөрөт. Окумуштуу К. Бобулов адилеттүү айткандай: —Фольклордун таасиринен четте турган жазуучу, акын дүйнөдө болбосо керек,

элдин учкул кыялдары, учкул сөздөрү, таң каларлык жоруктары-ушулардын баары туура пайдалана билген художник үчүн чоң табылга. Чыныгы художник элдик оозеки чыгармачылыктын канондорунун туткуну болбой, аны өзүнүн —лабораториясында» кайрадан жууруп чыгыш керек[2, 143]. Автор элдик оозеки чыгармалардагы материалдарды жөн эле кайталап койбостон аны чыгармачылык менен кайрадан иштеп чыгып, жазма поэзиянын тилинде сүйлөтүп чыгуу маселесин көтөрүп жатканы абдан маанилүү, бүгүн да актуалдуулугун жогото элек.

Ошентип, поэманын соңку бөлүмдөрүндө Контаажыдан Ак-Мактым уул төрөйт. Анын драмасы, үзүлбөс үмүтү мекенге болгон кусалыгы, чексиз сүйүүсү. Чыгармада Ак-Мактымдын өз жерине качканына байланыштуу акын түш көрүү мотивин абдан

чеберчилик менен колдонот. Калмак ханы Контаажынын түшүндө күн алай-дүлөй, будун-чаң, асманда жамгыр эмес чач жаап жатат, адамдар ар тал чачка асынууга киришип, бир убакта чач асманга көтөрүлүп, элдин баары кайда белгисиз жакка жоголот, ошондо жалгыз өзү калып, буркан-шаркан дарыяга боюн урат, бир убакта чоң ташка капталып туруп калганда бир аял

—бир жак өрүм чачтыл ыргытканда ага уланып баягы муздак —камчы-жыланл оролошуп сууга кулаганда чоочуп ойгонуп кетет. Караса Контаажынын жанында Ак-Мактым жок, оронгону аттын куйругу, мычкый кармаганы муздак өпкө.

Элдик варианттагы Мактым Контаажыны мас кылып уктатып, чачынын ордуна жылкынын куйругун ороп, койдун өпкөсүн колуна карматып койгонун акын калмак хандын түшү аркылуу көрсөткөнү чыгармачылык изденүүнүн чеберчилиги. Элдик поэманын сюжеттин кайталап койбостон көркөм электен өткөрүп, таасирдүү, жандуу сүрөттөп берүүгө жетишкен.

—Ак-Мактымдынл элдик варианттында да Кожогелди Култегиндин поэмасында Ак-Мактым калмак ханынын адамча мамилесин, улуу сезимин баалап, беш жыл бирге жашап уул төрөйт, бирок аргасыз баласын калтырып элине качат. Ак-Мактымдын мекенине качканы санжыра болуп баяндалат. Чыгармада Ак-Мактым куйругу кесилген Чаар- Кашка тулпарды мине качат, артынан куугун түшүп, аркы өйүздө күйүп-жанып турган Контаажы:

—Айтчы мага? Сурабаймын бөлөгүн, анча экенсиң-эмне эркелеп... төрөдүң? Эр жигитче эсти оодарган сүйүүндү, эстүү аялча ак уул менен төлөдүм.... [6,108], - деген орошон ойго бай, чагылгандын учкунундай оттуу сөзү окурманды ойлондурбай койбойт.

Поэмада кызыктуу тарыхый окуялар, чиеленишкен адам тагдырлары, баатырдык дух, алоолонгон махабат, трагедия менен күчтүү драматизм, реализм менен образ-символдор, жалындуу эмоциялык дем, бай мазмунга ширелип өзүнчө бир керемет көркөм дүйнөгө айланган.

Чыгарманын соңунда Ак-Мактымдан ажыраган соң —кыйла жылдар жердеген кыргыз жерил бөтөн жерге айланып, баласын тулпарга мингизип, —ак жолтой бол, ак жолго сен башта депл, жоокерлерин дүпүрөтө ээрчитип, түпкү мекенине кайтат. Алар ашкан тоо

—Калмак ашуул деген атты калтырат. Ошентип, эпикалык мураска акын талантынын нурун сиңирип, өзгөчө жыт берип, башкача өңүттөн карап керемет чыгарма жарата алды. Сүрөткер улуттук тилибиздин корун байытууга, андагы сөз маанилерин жаңыртып, түрлөнтүүгө да салымы эбегейсиз салымы чооң.

Жыйынтыктап айтканда, таланттуу акын Кожогелди Култегиндин —Контаажынын сүйүүсүл аттуу залкар поэмасы аркылуу көөнө мурасты жаңыртып, кумдан алтын

издегендей, өзүнө таандык стили аркылуу тарыхый сабактарын тереңдетип, ата-бабалардын нарк-насилин, ишенимдерин, ыйман-ариеттин бүгүнкү заман агымы менен байланыштырып урпактарга өткөндү таанып билүүгө, түпкү тамырын сезүүгө, акыл калчап үйрөнүүгө, таалим-тарбия алуунун үлгүсүн көрсөттү.

Азыркы турмуштун талап муктаждыгына ылайык, мурасты башкача өңүттөн көрө билип, улуттук баалуулуктарды, жетишпей жаткан нравалык —абаныл издейт. Кожогелди Култегин эч кимди кайталабаган чылк талант корунан бүткөн поэтикалык дүйнөнү жарата алды.

Колдонулган адабияттар

1. Абдыракунов Т. Ак Мактым.. - Ф., Кыргызстан, 1983. - 103 б.
2. Бобулов К. Фольклор жана адабият: Адабий сын макалалар. - Ф., 1980-268 б.
3. Богатырев П.Г. Фольклор как особая форма творчества. - М., Наука, 1971.
4. Борбугулов М. Адабият теориясы: Окуу китеби.. - Б., Шам, 1996.
5. Ирисов П. АЙ-ДАА, Кожогелди. Кыргыз-Туусу. 2004-жыл. 20-22-июль.
6. Кожогелди Култегин. Чыгармаларынын беш томдугу: Поэмалар, дастандар. 3 том. - Анкара. 2020. - 335 б.
7. Кыргыз адабиятынын тарыхы: Кенже эпостор жана поэмалар. 3 том. (А. Акматалиевдин жалпы ред. астында). - Б., Шам, 2004. - 676 б.
8. Темирова Б. —Манас‖ үчилтиги менен кыргыз поэзиясынын карым-катнашы. - Б., Аят, 2016. - 144 б.